Pierre Hadot

EXERCIŢII SPIRITUALE ŞI FILOSOFIE ANTICĂ

Traducere din limba franceză de
Pr. CONSTANTIN JINGA

Postfață de
Ierom. AGAPIE (CORBU)

CUPRINS

ÎN LOC DE *POSTFAȚĂ*:

O INTERPRETARE FILOCALICĂ A FILOSOFIEI LUI PIERRE HADOT, ÎNTR-UN DIALOG ATHONIT INEDIT

Mulțumiri se cuvin, aici, distinsei doamne Ilsetraut Hadot, văduva marelui filosof, pentru solicitudinea cu care a citit traducerea franceză a Dialogului *și a făcut câteva precizări și nuanțări biografice legate de regretatul său soț.*

În loc de *Postfaţă*:

O INTERPRETARE FILOCALICĂ A FILOSOFIEI LUI PIERRE HADOT, ÎNTR-UN DIALOG ATHONIT INEDIT

Întrucât Editura „Sfântul Nectarie“ m-a îndatorat cu o postfaţă pentru traducerea românească a volumului lui Pierre Hadot *Exerciţii spirituale și filosofie antică*, în care să abordez gândirea filosofului francez din perspectiva scrierilor monastice filocalice, am găsit mult mai potrivit și mai edificator să transcriu și să traduc un dialog purtat pe nepregătite la Sfântul Munte Athos, acum mai bine de zece ani. Întrebat atunci de posibilitatea editării dialogului, conlocutorul meu de odinioară s-a arătat încântat de publicare, dar rezervat în a-i destăinui, deocamdată, numele. Este exact ceea ce am făcut în rândurile de mai jos, străduindu-mă să redau și ceva din atmosfera dialogului.

Ieromonah Agapie Corbu

După-amiaza însorită a unui târziu de toamnă îmi găsea pașii grăbindu-se spre chilia Părintelui T., cunoscut în lumea aghiorită ca un monah cu mare experienţă duhovnicească, iar în afara Athosului, ca teolog nuanţat, bine articulând moștenirea patristică cu problemele societăţii contemporane, autor al mai multor lucrări de referinţă. Ajungând în dreptul porţii masive de lemn, care ducea în ograda sihăstriei lui, m-am oprit o clipă, aruncând priviri întrebătoare în carneţelul unde

îmi notasem temele pe care aș fi dorit să le ating în mult așteptata și plănuita convorbire cu el. Chiar atunci însă o picătură de apă, venită cine știe de unde, căzu pe pagina cu însemnări, transformând câteva rânduri într-o pată ilizibilă de cerneală. Primul gând mi-a fost că, de fapt, cea mai bună pregătire pentru o astfel de discuţie e rugăciunea, ca Dumnezeu să insufle cuvânt și să călăuzească mersul dialogului.

După ce chipul luminos al ucenicului Părintelui T. mi-a răsărit în prag, am fost poftit ceremonios – „Oriste, Gheronda Agapie!“ –, cu acea nobleţe specific aghiorită, să mă închin în bisericuţa pe jumătate peșteră. Când am ieșit, ucenicul pustnicului, un tânăr cu două doctorate, în teologie și filosofie, m-a condus în ceea ce numeau ei „salon“, dar se înfăţișa ca o încăpere plină de rafturi ticsite cu cărţi, cu un birou, câteva scaune simple de lemn și o buturugă ce servea drept măsuţă, pe care ne așteptau deja, aburinde, obișnuitele cafele. În aer plutea un miros ciudat de tămâie, carte veche și cafea – sinteză olfactivă a îndeletnicirii celor doi vieţuitori din acel colţ stâncos al Athosului. Până la venirea Părintelui T., am cerut îngăduinţa să cercetez biblioteca. Nu mică mi-a fost surprinderea când, într-o margine de raft, am găsit grupate, nici foarte la îndemână, dar nici dosite, mai multe volume franţuzești ale filosofului Pierre Hadot. Intrarea în odaie a Părintelui T. m-a găsit în mână cu celebrul studiu *Exerciţii spirituale și filosofie antică*, devenit ad-hoc punctul de plecare al unui dialog cu totul neplanificat, purtat în fapt de seară, la lumina tot mai stinsă a soarelui care asfinţea după mitologicul Olimp.

– Cum se face, Părinte T., că tocmai în pustia Athosului dau peste cărţile lui Pierre Hadot, pe care le văd și bine studiate, cu sublinieri și cu însemnări?

– Iubite Părinte Agapie, există în mediul nostru bisericesc, atât teologic, cât și monahal, o anumită prejudecată, potrivit căreia Scriptura și Părinţii își sunt suficiente pentru a fi înţelese. Desigur, dacă am avea curăţia inimii prin care să-L vedem pe Dumnezeu (*cf.* Mt. 5, 8), n-am avea nevoie de niciun fel de alte instrumente ajutătoare. Însă, în starea în care ne aflăm, trebuie „să supunem totul încercării, dar să ţinem ce este bine" (1 Tes. 5, 21). Poziţia aceasta poate fi regăsită la toţi marii Părinţi ai Bisericii și presupune o libertate secondată, permanent și obligatoriu, de discernământul duhurilor.

– Într-adevăr, și Sfântul Vasile îi îndeamnă pe tinerii studenţi care frecventau profesori păgâni de retorică și filosofie să primească de la ei atât cât e folositor și să știe ce trebuie lăsat la o parte. În același timp, numește studierea filosofiei „pregătire pentru lupta duhovnicească". Pierre Hadot însă a început cu teologia și a ajuns la filosofie. Credeţi că formaţia teologică a lui Pierre Hadot i-a influenţat gândirea filosofică?

– Desigur, dar într-un cu totul alt mod decât s-ar putea aștepta cineva. Tocmai nemulţumirile și deziluziile trăite în cursul studiilor teologice, precum și atmosfera ecleziastică în care a intrat la sfârșitul lor, l-au făcut pe Pierre Hadot să-și caute răspunsurile existenţiale și împlinirea în spaţiul gândirii libere și al dialogului viu, care presupun persoana, *versus* încremenirea mecanicistă, birocratică și letală a unei instituţii sufocate de juridism, care nu i-a putut oferi nimic în planul căutărilor sale lăuntrice. Ca martor îl iau pe Hadot însuși, care-și deapănă amintirile copilăriei și ale tinereţii într-o amplă discuţie publicată în acest mic volum (aici Părintele T. luă în mâini și-mi dădu o carte de dialoguri

cu Pierre Hadot[1]). Am văzut că drumul său spre seminar și preoţie i-a fost impus de evlavia dictatorială a unei mame bigote, care dorea cu orice preţ să-și vadă toţi fiii preoţi, deci nu a fost urmarea unei vocaţii autentice. Asta arată cât valora acea „pietate foarte sentimentală"[2], pe care Hadot însuși mărturisește că o avea, precum și acele câteva experienţe spirituale de care se bucurase copil fiind, dar pe care le considera, pe drept cuvânt, cu totul străine de creștinism[3].

Părintele T. luă volumul în mâini și-mi citi două pasaje subliniate și însoţite de însemnări: „Aveam o credinţă naivă, dar fără niciun entuziasm. În ziua primei mele împărtășanii, bunicul mi-a spus: «Aceasta este cea mai frumoasă zi din viaţa ta!», dar eu nu eram deloc mulţumit că mi-a spus asta, fiindcă nu simţeam nimic deosebit. Când, la vârsta de 12 ani, m-am dus în pelerinaj la Roma împreună cu cei doi fraţi ai mei, iar papa a apărut la *sedia gestatoria,* fratele meu Henric a început să strige „Trăiască papa!", iar eu am fost cu totul mirat de acest entuziasm al său. Găseam întâmplarea interesantă, dar nu socoteam că e nevoie să te transpui într-o astfel de stare."[4] Pe acest fundal, mai târziu, creștinismul a ajuns să i se pară „legat mai mult de banalitatea cotidiană"[5], adică fără deschidere spre cele veșnice.

– Atunci, ce fel de experienţe spirituale a avut?

– A avut parte, cum deja am amintit, de un soi de experienţe spirituale pe care le-aș numi naturale, fără nimic

---

[1] Pierre Hadot, *La Philosophie comme manière de vivre*, Entretiens avec Jeanne Carlier et Arnold I. Davidson, Ed. Albin Michel, Paris, 2001.
[2] *La Philosophie…*, *op. cit.*, p. 33.
[3] *Ibidem*, p. 25.
[4] *Ibid.*, p. 22.
[5] *Ibid.*, p. 25.

supranatural. El însuși mărturisește cum imensitatea cerului privit în puterea nopţii i-a produs impresia afundării în imensitatea înstelată. Această experienţă i-a dominat întreaga viaţă, nefiind legată absolut deloc de credinţa creștină. Hadot, pentru a o denumi, folosește expresia lui Romain Rolland „sentiment oceanic", precizând că pentru atingerea ei nu a avut nevoie nici de intervenţia lui Dumnezeu, nici de Hristos[6]. Totuși, ea a jucat un rol important în evoluţia lui interioară și i-a influenţat cu putere concepţia filosofică, ajungând să spună că filosofia este o transformare a percepţiei lumii[7]. Faptul că tânărului seminarist, care era Pierre Hadot, acest gen de experienţă i se părea cu mult superioară celei pe care ar fi putut-o trăi în creștinism, la Liturghie și la slujbele religioase, este plin de tâlc pentru noi. Socotesc necesare aceste precizări pentru buna situare a scrierilor lui Hadot în perspectiva studiului și practicii Filocaliei.

– Din câte știu, Pierre Hadot era însetat de o cunoaștere mistică și de un contact nemijlocit cu Dumnezeu. De ce credeţi că seminarul și facultatea de teologie nu l-au putut conduce spre o experienţă duhovnicească creștină, marcantă și determinantă pentru opera sa ulterioară?

– În primul rând, datorită artificialităţii atmosferei din aceste instituţii de învăţământ. Când am citit pentru prima oară afirmaţia lui Hadot: „În zilele noastre există profesori de filosofie, nu însă și filosofi"[8], am simţit că, *mutatis mutandis*, mă aflu în faţa unui cuvânt profetic, dureros de adevărat în lumea noastră, a Bisericii, unde

[6] *Ibid.*, p. 27-28.

[7] *Ibid.*, p. 24.

[8] Pierre Hadot, *Exercices spirituels et philosophie antique*, Ed. Albin Michel, Paris, 2002, p. 333.

putem reformula apoftegma hadotiană: „În zilele noastre avem profesori de teologie, dar nu teologi."

– Vă gândiţi la faimoasa definiţie pe care Evagrie[9] o dă în *Capetele despre rugăciune*: „Dacă ești teolog, roagă-te cu adevărat; și dacă te rogi cu adevărat, ești teolog."[10]?

– Exact! Faptul că Hadot nu a întâlnit un adevărat om de rugăciune l-a făcut să-și abată căutările spre alte tărâmuri. Ceea ce mi se pare fundamental este tocmai faptul că desprinderea lui de Biserica Romano-Catolică a fost urmarea unui conflict intelectual (i se impunea obligaţia apărării dogmelor în care el nu credea, cum ar fi cea a înălţării Fecioarei, și totodată i se interziceau cercetările asupra istoriei textelor sfinte!) și o alegere existenţială, venită din profunda nemulţumire trăită faţă de întruparea catolicismului în stilul de viaţă artificial și instituţionalizat din seminarul teologic. El însuși își amintește cu oroare de vremurile copilăriei sale „în apă sfinţită", când trebuia, la școala primară catolică, să asculte zilnic istorisiri înfricoșătoare despre soarta păcătoșilor în iad, menite să le bage copiilor frica în oase, „pentru a deveni buni catolici"[11]. Ne întâlnim aici cu una din deformările specific apusene aduse spiritualităţii creștine, în cazul de faţă ordinii devenirii duhovnicești: potrivit tuturor Părinţilor filocalici, aceasta începe, așa cum spune Evagrie Ponticul, cu „credinţa, care este întărită de frica de

---

[9] Evagrie Ponticul (345-399), ucenic al Sfinților Vasile cel Mare, Grigorie Teologul, Macarie Egipteanul și Macarie Alexandrinul, a viețuit, după anul 382 și până la moarte, în pustia Egiptului, unde a redactat mai multe lucrări ascetice care au înrâurit întreaga literatură filocalică ulterioară.

[10] Evagrie Ponticul, *153 de capete despre rugăciune*, c. 60, în: *Filocalia sfintelor nevoinţe ale desăvârșirii*, vol. 1, Ed. Humanitas, București, 2008, p. 82.

[11] *La Philosophie*..., *op. cit.*, p. 21.

Dumnezeu“[12]. În Apus ordinea a fost inversată, și de aceea întâlnim până astăzi un accent excesiv pe diferite metode psihologice, menite să trezească în om sentimente de frică, prin care ar urma să ajungă, chipurile, la credinţă. Găsim, în această deformare a latinilor, expresia unei incapacităţi de asimilare completă a subţirimii duhovnicești din Răsărit.

– Deci consideraţi că Hadot a cunoscut și a beneficiat nemijlocit, în școlile de teologie, de o spiritualitate creștină parţială, ca să mă exprim așa, în raport cu plinătatea, diversitatea de accente și libertatea care respiră din scrierile filocalice?

– Neîndoielnic! Aș mai adăuga și un amănunt de-a dreptul hilar: tot din perioada seminarului, Hadot își amintește cum, în plin secol XX, erau obligaţi să facă zilnic examene de conștiinţă, folosind, în mod cu totul anacronic, manualul preotului Louis Tronson[13], care presupunea viaţa cotidiană din secolul al XVII-lea și respira spiritul ofensivei tridentine[14]! De aceea el a resimţit seminarul ca „pe un mediu artificial, total izolat de lumea exterioară, în care orice iniţiativă personală, orice originalitate și orice asumare a oricărei responsabilităţi erau reprimate“[15]. Ar fi

[12] Evagrie Ponticul, *Tratatul practic*, Prolog, paragraful 8.

[13] Louis Tronson (7 ian. 1622–26 febr. 1700), preot parizian, general al ordinului suplicienilor, a exercitat o profundă influență în Biserica Catolică prin activitatea de formare a preoților în seminarii, autor al mai multor manuale: *Tratat despre ascultare*, *Manualul seminaristului sau Dialoguri despre sanctificarea principalelor acțiuni*, *Examene de conștiință*. A contribuit decisiv la formarea imaginii standard de preot catolic clasic, înainte de Conciliul Vatican II.

[14] Părintele se referă la Conciliul de la Trident (1545-1563), întrunit pentru declanșarea Contrareformei și organizarea ofensivei catolice antiprotestante.

[15] *La Philosophie...*, *op. cit.*, p. 54.

o autoamăgire să credem că această atmosferă este specifică doar seminarelor catolice. Ea este, de fapt, la fel de înăbușitoare, dacă nu în toate școlile noastre teologice, măcar în majoritatea lor, diferenţa fiind vizibilă, probabil, doar în privinţa altitudinii intelectuale. Pierre Hadot însuși mărturisește că este recunoscător Bisericii Catolice pentru pregătirea intelectuală exemplară pe care i-a dat-o în toţi anii de școală, și tare mă tem că, dacă ar fi absolvit una din instituţiile noastre de învăţământ teologic, simţămintele sale de recunoștinţă nu ar fi putut fi aceleași.

– Cu riscul de a divaga, îmi îngădui să aduc în discuţie faptul că în acei ani mijeau, în teologia apuseană, zorii deschiderii patristice și liturgice pe care o cunoașteţi foarte bine. Cum se face că Pierre Hadot nu a fost atras în această mișcare, ci s-a desprins, pur și simplu, de catolicism?

– În pofida atestatului de atotștiinţă pe care vă grăbiţi să mi-l acordaţi, nu am încredinţarea că pot trasa foarte precis liniile acelei remarcabile mișcări, care, în viziunea mea, rămâne una tot de factură academică, dar cu alte accente decât surata ei mai bătrână. De aceea, în loc de un răspuns cu pretenţia omniscienţei, îngăduiţi-mi să fac câteva precizări asupra acestui aspect, întemeindu-mă tot pe mărturisirile lui Hadot. În anii școlarizării lui, în Biserica Apuseană se putea observa cum acel catolicism medieval, ajuns „aproape mort“ (*cf.* Lc. 10, 30) până în secolul XX, se întâlnea cu noul curent al mișcării patristice, liturgice și biblice, ivite la începutul secolului XX. În lumea catolică, unde Hadot a crescut și s-a format, interferau, pe de-o parte, un univers inflexibil, închis în el însuși, pliat pe el însuși, refractar oricărei viziuni noi, exclusivist, ostil dialogului cu lumea modernă; pe de altă parte, se iveau mugurii

revenirii la teologia patristică autentică, la tradiţia primului mileniu și la Părinţii din vechime, și prin ei, la o Liturghie trăită într-o teologie exorcizată de arcanele scolasticismului. Prin școlarizarea sa exclusiv ecleziastic-scolastică, Pierre Hadot a fost beneficiarul nefericit și tragic al primului curent, care-și trăia, cu o agresivitate inchizitorială faţă de realităţile lumii, propriul cântec de lebădă, înainte de faimosul Conciliu Vatican II[16]. Noi nici nu realizăm că o fosilă a acestui duh inchizitorial din vechile seminare și facultăţi de teologie este astăzi duhul poliţienesc și tendinţa de a controla și dirija, prin mijloace administrative, viaţa lăuntrică a învăţăceilor din școlile teologice, și care guvernează uneori relaţiile interpersonale în Biserică. Precizez aceasta pentru că am destui prieteni catolici și fost catolici, de la care am aflat, cu bucurie pentru ei și cu întristare pentru noi, că relaţiile interumane din majoritatea școlilor catolice au intrat într-un făgaș al normalităţii, în timp ce la noi, în destule locuri, pare să se mai insiste încă pe o cale abandonată chiar de inchizitorialii ei iniţiatori apuseni!

– Observ că vă raportaţi adesea la realităţile mai puţin filocalice din învăţământul teologic. Mărturisesc că nu văd foarte clar legătura dintre filosofia lui Hadot și aceste stări de lucruri...

---

[16] Considerat drept al XXI-lea Conciliu Ecumenic al Bisericii Catolice, Conciliul Vatican II a fost deschis de Papa Ioan XXIII la 11 octombrie 1962 și s-a încheiat la 8 decembrie 1965, sub Papa Paul VI. Prin reformele sale liturgice și canonice, a reprezentat prima mișcare semnificativă de deschidere a Bisericii Romano-Catolice către lumea și cultura contemporană, fiind socotit ca o reacție împotriva „imobilismului miop" și „preponderenței juridismului asupra inspirației evanghelice", care au caracterizat catolicismul posterior Conciliului de la Trento.

– Insist asupra faptului că Pierre Hadot a experimentat tocmai în școala teologică acest duh ucigător și mort, al unui catolicism legalist, intelectualist, exclusivist, anacronic și lipsit de orice vigoare duhovnicească, incapabil să nască „în Duh și Adevăr“, de la care nu trebuie să ne mirăm că n-a putut avea parte de nicio experienţă duhovnicească, în sens creștin. De aceea a și căutat în altă parte. Experienţa, trăirea duhovnicească, nu se transmite ca o sumă de informaţii, oricât de elevat intelectual ar fi contextul. Universitatea este o instituţie laică, iar prezenţa teologiei trebuie privită cu rezerve, fără a cere unei facultăţi să dea cele care nu se pot regăsi în ea: stilul de viaţă evanghelic, bazat pe ucenicia directă pe lângă un Părinte înduhovnicit, un adevărat rugător, deci un adevărat teolog! Teologia, ca și conţinut lăuntric al rugăciunii văzătoare de Dumnezeu, nu se poate transmite de la catedră, nici nu se învaţă din cărţi, nu e confirmată de examenele semestriale, nici atestată cu diplome, nici măcar cu adeverinţe episcopale! Precum vedeţi, mă situez pe poziţia unui maximalism patristic asupra teologiei, despre care se vorbește uneori și la facultate, dar care nu poate fi practicat acolo. De aceea îmi place să citesc biografia lui Hadot și, odată cu ea, întreaga sa devenire lăuntrică, drept o spovedanie seculară a acestor faţete ale „spiritualităţii universitare“, dacă îmi îngăduiţi această formulare, spiritualitate care, deși bine intenţionată, are o anumită comoditate reducţionistă, în care se complace, la rândul lui, și birocratismul bisericesc. Este o spovedanie a neputinţei duhovnicești, la care se ajunge prin hipertrofie instituţională, birocraţie academică și ecleziastică, juridizare, abstractizare, ipocrizie sistemică și îndestulare cu forme, spovedanie făcută de un suflet căruia catolicismul și

seminarul, impus și urmat cu stricteţe din fragedă copilărie, nu i-au oferit nimic în planul vieţii lăuntrice.

– Cuvintele Sfinţiei Voastre, Părinte T., îmi amintesc de un text al Evangheliei, în care un învăţător de lege, după ce Iisus îi mustră pe farisei, Îi spune Domnului: „Învăţătorule, zicând acestea, ne mustri și pe noi!" (Lc. 11, 45). Ca beneficiar direct al cursurilor teologice universitare, iar acum chiar ca dascăl de teologie academică, nu pot să nu mă simt vizat și „șifonat" de observaţiile dumneavoastră, chiar dacă privesc învăţământul teologic din prima jumătate a secolului trecut. Resimt ca dureroasă și observaţia legată de nivelul formării intelectuale din școlile teologice „apusene", comparativ cu cele „răsăritene", ca să mă exprim elegant. Dar nu vreau să abat discuţia noastră spre alte teme, oricât ar fi de actuale. Aţi precizat că părăsirea catolicismului de către Hadot a fost expresia unui conflict intelectual și, totodată, a unuia existenţial. Credeţi, așadar, că acest amănunt biografic i-a influenţat gândirea ulterioară?

– Hadot este un om de mare caracter, cu un puternic și realist simţ al dreptăţii și al valorii spirituale. De aceea, îndată după hirotonia sa, a conștientizat acut și dureros prăpastia dintre formaţia sa clericală și ceea ce el numește „realităţile vieţii normale".

Luând din nou în mâini volumul de dialoguri *La Philosophie comme manière de vivre*, Părintele T. îmi citi, într-o franceză muzicală, un pasaj subliniat: „În subconștientul meu, femeia avea ceva diabolic. Rezultatul acestei educaţii surghiunite a fost că, odată hirotonit preot, în 1944, nu eram deloc pregătit pentru a face faţă realităţilor vieţii cotidiene a oamenilor normali. Doar puţin câte puţin m-am eliberat și m-am afirmat. Noi eram capabili să ne exersăm

ministerul în lumea bună a unei parohii burgheze, dar, de exemplu, complet dezarmaţi în faţa tristei realităţi a mahalalelor marilor orașe."[17] Așezând cartea pe butuc, lângă cafele, Părintele T. continuă:

– Pe lângă acest aspect, Hadot își amintește cu amărăciune de primii ani ai preoţiei, în care începuse să ia o atitudine critică faţă de Biserică, datorită mediului absolut străin de duhul Evangheliei din parohia unde era găzduit și de apariţia, în 1950, a două texte papale, pe care le considera „o deviaţie de la creștinismul însuși". Este vorba de Enciclica papală *Humani generis*, din 12 august 1950, și de proclamarea dogmei înălţării Fecioarei cu trupul la cer, din 1 noiembrie, același an. Enciclica, în care se condamna teologia lui Teilhard de Chardin[18] și ecumenismul, lovea din plin tocmai în ceea ce îl mai reţinea pe Hadot în Biserică. Cât despre dogma înălţării, o critica, într-un sens foarte ortodox, drept o scoatere a Maicii Domnului din condiţia umană generală. La acestea s-a adăugat și un element omenesc: întâlnirea cu viitoarea sa soţie. Fiind un om integru moral, Hadot nu și-a îngăduit să ducă o viaţă dublă, „cum făceau mulţi dintre confraţii săi"[19], și de aceea, în iunie 1952, a părăsit Biserica, iar în 1953, s-a căsătorit. Pentru mine, Părinte Agapie, aceste repere biografice sunt extrem

---

[17] *La Philosophie...*, *op. cit.*, p. 54.

[18] Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955), preot iezuit romano-catolic, geolog, paleontolog, fizician, antropolog, care a încercat, în teologia sa, să concilieze religia cu știința, promovând evoluționismul transformist, înlăturând din cosmogeneză ceea ce socotea el drept „mituri creaționiste". Vaticanul a refuzat să-i acorde aprobarea pentru tipărirea principalei sale cărți, *Fenomenul uman*, și l-a suspendat, în 1926, de la catedra universitară din Franța.

[19] *La Philosophie...*, *op. cit.*, p. 50.

de importante pentru înţelegerea coagulării marilor idei ale lui Pierre Hadot, fiindcă mi-l dezvăluie atât în frondă intelectuală cu creștinismul catolic, cât și făcând un pas în spate și resituându-se, eliberat, în spaţiul precreștin al filosofiei antice. Aici atingem punctul cel mai important al înţelegerii și valorizării, din perspectivă filocalică, a operei hadotiene de către un monah ortodox, cum sunt eu.

– Puteţi explicita acest ultim punct de vedere? Mi se pare esenţial.

– Este, într-adevăr, esenţial. Spun asta, pentru că am descoperit în scrierile hadotiene unele repere noi privind felul în care să citesc și să contextualizez acea filosofie antică prin care Dumnezeu a pregătit spiritele pentru primirea Evangheliei, a furnizat un instrument lingvistic și conceptual uimitor de nuanţat și de suplu pentru formularea învăţăturii Bisericii și, mai ales, a experierii adevărului ei revelat, la care trebuie să adăugăm și anumite forme de viaţă practică specifice matricei comune tuturor mișcărilor de tip monastic din istoria omenirii. Părinţii răsăriteni au vorbit foarte serios despre o *preparatio evangelica* în rândul înţelepţilor păgâni. Părinţii capadocieni, de exemplu, au știut să pună foarte bine în valoare comorile filosofiei grecești. Iată ce spune, bunăoară, Sfântul Grigorie Teologul într-un imn: „Aveam o singură iubire: slava literelor pe care le-a adunat Răsăritul și Occidentul, ca și Atena, lauda Eladei“[20]. Chiar și un autor lipsit de cultură clasică, cum a fost Sfântul Chiril Alexandrinul, îl citează adeseori pe Hermes Trismegistul[21], numindu-l profet păgân al Sfintei Treimi,

---

[20] Sfântul Grigorie Teologul, *Poemul* II, I, 1, *Despre viața sa*, versurile 96-98, *PG* 37, 977.

[21] Hermes Trismegistul, alchimist legendar din Alexandria, asimilat cu

alături de Orfeu, Pitagora, Socrate și Platon. Una dintre descoperirile fericite ale lui Hadot, sub înrâurirea profesorilor din seminar, a fost tocmai clasicismul grec și pasiunea pentru Antichitate. Prin această deschidere a ajuns să întâlnească ceea ce aș numi tiparul comun al tuturor formelor de căutare a lui Dumnezeu și a contactului cu El. Chiar amintește undeva de „atitudini spirituale analoge, care se pot găsi în culturi diferite“[22]. În acest spaţiu spiritual s-a și retras după ce a părăsit catolicismul.

– Catolicismul *și* preoţia, să nu uităm... Adică o poziţie presupus privilegiată în privinţa posibilităţilor de dezvoltare lăuntrică.

– Îmi îngădui, Părinte Agapie, să vă atrag atenţia că vorbiţi ca un adevărat ieromonah aghiorit, pentru care slujirea Liturghiei este, de fiecare dată, o mistagogie. Dar vă invit totodată să nu uităm contextul ecleziastic catolic al lui Hadot. De aceea, tocmai odată cu intrarea în cler i s-au acutizat toate neîmplinirile intelectuale și tensiunile lăuntrice care trenau de atâţia ani. Chiar în timpul slujbei de hirotonire, lui Hadot i s-a cerut, absolut pe nepregătite, să depună jurământul antimodernist, impus din 1910 de Papa Pius al X-lea. Trebuia să declare drept eretice, printre altele, orice exegeză mai știinţifică a Scripturilor și a Părinţilor, orice idee de evoluţie a dogmelor și orice libertate

zeul Toth de egipteni, cu zeul Hermes, de greci și cu Mercur, de romani, este considerat inventatorul scrisului, limbajului, magiei, astronomiei și alchimiei. Autor al mai multor scrieri numite „ermetice“, în care se găsesc numeroase referiri la unicul Dumnezeu, Tatăl care are un Fiu și un Duh, motiv pentru care mai mulți Părinți greci l-au socotit beneficiarul unor descoperiri pregătitoare pentru primirea Revelației biblice.

[22] *La Philosophie...*, *op. cit.*, p. 228.

a judecăţii personale în aceste domenii, adică lucruri azi foarte obișnuite chiar în teologia catolică oficială[23]. Intrarea în preoţie a fost un șoc pentru el, iar continuarea exercitării sacerdoţiului l-a pus în faţa unor probleme noi și nebănuite. Lăuntric, Hadot se simţea un modern și dorea o legătură normală cu semenii, dar stilul de viaţă care i se impunea de mediul ecleziastic era cu totul altul!

– Un gânditor român, Tudor Vianu, spunea că lumea modernă s-a constituit printr-o extinsă evadare din cabinetele de studiu[24]. Jurământul acesta antimodernist nu putea fi decât expresia voinţei autorităţii ecleziastice de a rămâne încremenită în închistarea formelor scolastice medievale, datorită eficienţei pe care ele o asigurau controlului asupra clericilor. De asemenea, în lumina precizărilor aduse, încep să înţeleg reacţia lui Hadot drept o deschidere spre lumea contemporană și adevăratele ei probleme. De ce credeţi că nici măcar omniprezenţii duhovnici din seminar și facultate n-au putut să-l îndrume pe Hadot spre ceea ce căuta el: viaţa interioară și unirea mistică?

– M-am întrebat și eu asta, iar răspunsul cred că l-am găsit tot în mărturisirile maestrului Hadot. Însăși ideea unui contact direct cu Dumnezeu – spune el[25] – îl fascina, și de aceea începuse să citească, în școală, autori mistici creștini, precum Sfântul Ioan al Crucii, Tereza de Avila, Tereza de Lisieux, dar și mistică necreștină. Deși „directorul lui de conștiinţă“, cum îl numește, juca un mare rol în viaţa spirituală a seminariștilor, de fapt îi îndruma numai conceptual spre

---

[23] *Ibidem*, p. 39.

[24] Articolul „Faust și civilizația modernă“, în: Tudor Vianu, *Opere*, vol. 9, București, 1980, p. 177.

[25] *La Philosophie...*, *op. cit.*, p. 31-32.

etapele spirituale moștenite din neoplatonism (*via purgativa, via illuminativa, via unitiva*[26]), fără să-i înveţe nimic practic legat de despătimire, curăţirea inimii, deprinderea rugăciunii ca stare a duhului. Adică fără să se intereseze de realizarea unei trăiri duhovnicești reale. Același lucru l-a constatat cu toţi ceilalţi „directori de conștiinţă", pe care, cu zadarnice așteptări, i-a tot schimbat în cursul anilor de studii, trăgând în cele din urmă concluzia că nu era încurajată deloc atingerea unei trăiri duhovnicești, ci, cel mult, a unei pietăţi sentimentale. Duhovnicii le spuneau tinerilor că trăirile duhovnicești sunt fenomene cu totul excepţionale, pe care le dă Dumnezeu când și cui vrea, și prin urmare singurul lucru care conta era să-ţi faci datoria, într-un înţeles foarte cazon și juridic. Așa se face că Hadot – zic eu acum – nici nu putea avea parte de vreo trăire în sens creștin, într-un astfel de mediu deformant și constrângător. Din păcate, unele dintre aceste elemente se mai regăsesc încă în ce ne-a rămas din pedagogia importată din Apus în școlile teologice răsăritene. Aici, adevărata duhovnicie, întemeiată pe îndelungata ucenicie nemijlocită la un Părinte teofor, de la care deprinzi zi de zi viaţa în Duh, este inexistentă, uneori chiar privită cu ostilitate de cei care socotesc suficientă diploma în teologie, pentru a putea fi preot și chiar duhovnic!

– Acum, după ce mi-aţi expus în ce fel vedeţi înrâurirea școlii teologice asupra vieţii și chiar asupra operei lui

[26] Având-și originea în orfism și în cultele de mistere, unde ascensiunea sufletului se făcea urmând succesiv etapele purificării, iluminării și unirii cu divinul, această schemă poate fi identificată la Platon, Plotin (205-270) și Proclu (412-487). Etapizarea a fost preluată apoi în unele scrieri patristice și s-a impus în Apus ca o etapizare standard a urcușului sufletesc.

Pierre Hadot, vă rog, Preacuvioase Părinte, să-mi înfăţişaţi, pe scurt, care dintre ideile lui vi s-au părut importante pentru un cercetător cu fapta al Filocaliei?

– Îmi pare bine că discuţia noastră atinge și acest aspect, mai practic. Fără pretenţia unui răspuns sistematic, nici exhaustiv, încerc să amintesc câteva din ideile lui Hadot care mi-au atras atenţia în mod deosebit. Astfel, dincolo de metodologia noastră specific creștină, legată de lucrarea poruncilor Domnului în contextul bisericesc și sacramental al unei vieţi riguros ascetice, reţin, pentru început, câteva elemente de metodologie cărturărească, potrivite și pentru abordarea textelor filocalice. Astfel, în interpretarea unei opere antice, Pierre Hadot insista asupra deslușirii riguroase a ceea ce autorul *trebuie* să spună, *poate* să spună și *a vrut* să spună. Ceea ce un autor antic poate sau nu poate spune depinde de numeroși factori: convenţiile literare, regulile stilului specifice epocii, conflictul principal de idei în timpul vieţii autorului respectiv etc. Astfel, anumite texte filocalice trebuie citite fie restrângând sensul la contextul strict al destinatarilor, fie lărgind sensul în funcţie de contextul autorului. Un alt aspect metodologic este legat de buna înţelegere a termenilor. Pierre Hadot a elaborat mai multe studii de terminologie filosofică și chiar patristică, în care a urmărit dezvoltarea mai multor concepte esenţiale. Adevăratul cititor și cercetător al scrierilor filocalice trebuie, la rândul lui, să dobândească o viziune diacronică asupra termenilor tehnici filocalici, unii moșteniţi din filosofia greacă, și să cunoască specificul semantic pe care aceștia îl au în diferitele perioade istorice și la diferiţi autori.

– Aţi putea da câteva exemple terminologice în acest sens?

– Cu riscul de a particulariza prea mult discuţia noastră, mă voi referi la o sintagmă filosofică prezentă și în scrierile

Avvei Evagrie Ponticul. Mă refer la expresia μετριοπάθεια παθῶν[27], adevărată piatră de încercare pentru traducătorii filocalici. Dacă nu cunoști fundalul peripatetician și stoic al termenului, nu înţelegi nimic din ce a vrut Evagrie să spună. În analizarea *Comentariului lui Simplicius la „Manualul lui Epictet"*, realizată de Pierre Hadot împreună cu soţia sa Ilsetraut[28], ni se aduc lămuririle filosofice indispensabile pentru înţelegerea textului nostru evagrian. Astfel, contextul istoric deslușit de soţii Hadot ne spune că era vorba de polemica dintre școala stoică și cea peripateticiană din secolele I î.Hr. – I d.H. Primii susţineau necesitatea eradicării totale a patimilor din suflet printr-o asceză extremă, ceilalţi susţineau că nu e posibilă atingerea apathiei absolute, ci doar a unei stări de moderaţie a patimilor. Ori tocmai acest punct de vedere explică foarte bine sensul pe care l-a dat Evagrie expresiei amintite, deoarece, în viziunea lui, chiar și monahul care a ajuns la nepătimire trebuie să continue viaţa de asceză, pentru că patimile se întorc, nepătimire absolută și definitivă neexistând în această viaţă. Mai pot fi aduse, bineînţeles, și alte exemple, dar cred că cel invocat este suficient de grăitor.

– Prin urmare, înţeleg că trebuie să supunem scrierile filocalice unui multiplu examen: filologic, istoric, doctrinar etc.! În plus, se cade să le privim și în devenirea lor diacronică, urmărind îmbogăţirea cu noi sensuri teologice a

---

[27] Interpretând și sistematizând tratatul lui Plotin *Despre virtuți*, Porfir (*Sententiae ad intelligibilia ducentes*, sent. 32, Leipzig, 1975, p. 23) arată că prima treaptă a virtuților o reprezintă cele practice, fără necesitatea eliminării totale a patimilor, ci a dominării lor de rațiune, adică o *metriopathia*. Prin aceasta el a armonizat filosofia lui Platon cu cea a lui Aristotel.

[28] *Apprendre à philosopher dans l'Antiquité*, Le Livre de Poche, Paris, 2004, p. 77.

vechilor termeni, de cele mai multe ori filosofici. Ce aduce nou folosirea lor în Filocalie?

– Termenii vechi filosofici capătă, în contextul filocalic, sensuri scoase din experienţa unică și specific creştină. Simpla identitate formală nu înseamnă automat și împroprierea conţinutului filosofic și spiritual precreștin. Chiar dacă acest conţinut este uneori prezent, întotdeauna i se adaugă acel înţeles absolut nou, ţâșnit din experienţa în Duhul Sfânt, care face din el un termen specific creștin. Hadot a avertizat asupra primejdiei pe care o reprezintă proiectarea unor concepţii și viziuni contemporane în trecutul patristic idealizat, primejdie care apare atunci când nu știm să ne situăm în contextul extrem de complex al fiecărui autor filocalic în parte. De aici vin o serie de răstălmăciri și de modele explicative care nu corespund realităţii de odinioară, dar care se potrivesc prejudecăţilor noastre teologice și istorice căpătate în universitate, și mai ales comodităţii noastre de gândire.

– Simt că intrăm într-o zonă deopotrivă a nuanţelor inepuizabile și a erudiţiei de mare calibru. Asta îmi confirmă încă o dată seriozitatea cu care ar trebui privit studiul Filocaliei în facultăţile de teologie, iar pe de altă parte, mă duce cu gândul la numeroasele răstălmăciri și chiar neglijarea acestor scrieri în mediul monastic.

– Odinioară, cele două aspecte pe care le aduceţi în discuţie nu erau separate, așa cum suntem noi nevoiţi să o facem chiar și aici, în „căminul virtuţii“, care este Athosul. Mai există totuși oameni care, prin statura lor duhovnicească și prin cultura lor teologică și filocalică, reprezintă niște sinteze vii între învăţătură și împlinirea ei în viaţa de zi cu zi. Știu că sunteţi monah vatopedin. Acolo aţi putut să cunoașteţi direct o astfel de sinteză vie în persoana Stareţului

dumneavoastră, Bătrânul Iosif Vatopedinul[29], care v-a format. Educaţia sa monahală isihastă, primită de la Cuviosul Iosif Isihastul[30], face casă bună cu o lucrare cărturărească și de exegeză a scrierilor filocalice, care îl dovedește un profund cunoscător al acestora. Nu vreau să spun prea multe despre sfinţenia vieţii sale, pentru că se află printre noi[31], dar pot să spun că, pentru mine, el este un reper și o întrupare a vechii tradiţii monahale. Avem destui profesori universitari de teologie care vin aici, în Sfântul Munte, pentru a-și lămuri aspecte ale vechilor scrieri, și uneori se întâmplă să vină în ajutor, cu erudiţia lor, părinţilor de aici. Nimic de zis, sunt printre ei mulţi oameni cu totul remarcabili, și duhovnicește, și intelectual. Dar idealul întruchipat odinioară în marii Părinţi este, repet, întâlnirea sfinţeniei cu erudiţia în una și aceeași persoană. Rar lucru și atunci, rar și astăzi!

– Nu vi se pare însă că de prea multe ori se întâmplă ca fiecare, monah sau profesor de teologie, să dorească să rămână în propria „ceată“, cultivând chiar o atitudine oarecum ostilă faţă de cei aflaţi în cealaltă „ceată“?

– Deja faptul că suntem siliţi de realităţi să vorbim de „cete“ concurente în Biserică ridică un semn de întrebare

---

[29] Bătrânul Iosif Vatopedinul (1 iulie 1929 – 1 iulie 2009) a ucenicit vreme de 12 ani pe lângă Cuviosul Iosif Isihastul († 1959), devenind, în 1989, părintele duhovnicesc al Mănăstirii Vatopedi, pe care a readus-o la viața de obște. A scris 17 cărți cu conținut filocalic, sinteză între învățăturile patristice și experiența proprie.

[30] Gheron Iosif Isihastul (1889-1959), unul dintre sfinții zilelor noastre care a contribuit decisiv la revigorarea duhovnicească și isihastă a Sfântului Munte Athos, prin ucenicii săi deveniți stareți și părinți duhovnicești a mai multor mănăstiri athonite, pe care le-au reorganizat, sintetizând principiile vieții de obște și ale isihasmului.

[31] La data dialogului, Gheronda Iosif Vatopedinul se afla încă în viaţă.

asupra autenticităţii și deplinătăţii viziunii celor care le alcătuiesc. Din păcate, este o constatare dureroasă să vezi această neînţelegere a unuia de către celălalt și, ce este mai grav, felul în care, nu de puţine ori, fiecare „ceată“ – să le zicem „a teoreticienilor“ și „a făptuitorilor“ – ar fi bucuroasă dacă i s-ar recunoaște întâietatea absolută în explicarea adevărului. Or, Hadot a insistat asupra unităţii dintre practică și teorie, asupra caracterului lor de nedespărţit. Facultatea de teologie nu-ţi poate oferi cadrul deplin pentru practicarea învăţăturilor transmise, iar majoritatea mănăstirilor se mulţumesc cu un angajament filocalic insuficient, cu totul disproporţionat faţă de implicarea în activităţi edilitare, gospodărești, misionare, fără legătură cu nevoile mănăstirii și cu chemarea monahală. Să nu uităm că mănăstirea este, prin excelenţă, locul trăirii depline a învăţăturii creștine.

– Totuși, și studiile universitare te pun în contact cu lucrări patristice fundamentale.

– Tocmai aici vine și Pierre Hadot cu precizări inestimabile. El a arătat că în vechile școli filosofice exista o etapizare a lecturilor pe care trebuiau să le facă învăţăceii, în funcţie de înaintarea lor. Întâlnim, astfel, un program de studii care este legat de *ascensio mentis ad Deum*, respectiv de capacitatea fiecăruia de a se desprinde de lumea patimilor și de a intra în ordinea filosofică a lucrurilor, prin însușirea noului mod de viaţă și de gândire. Or, în școlile de teologie, lecturile sunt prestabilite fără nicio legătură cu măsurile și trebuinţele duhovnicești ale studenţilor, iar în majoritatea mănăstirilor, nivelul lecturilor depășește rareori literatura „ziditoare“ contemporană, vieţile edulcorate de sfinţi și, de-un timp încoace, scrieri îndoielnice cu caracter apocaliptic. Din păcate, vechile scrieri filocalice, adevăratele comori ale Bisericii,

rămân neatinse sau prea puţin luate în serios. Cât despre practicarea lor, ce să mai vorbim...!

– Să înţeleg că, pentru Pierre Hadot, lecturile filosofice corespund etapelor unui parcurs interior, care trebuie străbătut pas cu pas, într-o evoluţie în care accentul cade pe transformarea de sine?

– Nimic mai adevărat.

– Dar acest lucru este valabil și într-o mănăstire care are cuget patristic.

– Așa este, și tocmai aici am vrut să ajung. Evidenţierea acestor aspecte din gândirea lui Hadot ne transpune în contextul de odinioară, în care scrierile noastre filocalice au fost redactate. Citind observaţiile lui Hadot, îţi dai seama de superficialitatea în care se complace contemporaneitatea. Pe de altă parte, înţelegi că anumite practici introduse de părinţi duhovnicești din zilele noastre, cum ar fi citirea și tâlcuirea vechilor texte filocalice – în adunări dese, cu toată obștea –, reprezintă, de fapt, redescoperirea unor practici monastice vechi, atât de obișnuite în acele timpuri, încât autorii nu s-au simţit obligaţi să insiste asupra lor.

– Aceste adunări sau sinaxe ale obștii în jurul Părintelui ei duhovnicesc sunt o noutate astăzi la Athos, reluând un obicei monahal de odinioară. Îmi amintesc de sinaxele cu Gheronda Iosif la Vatopedi și mărturisesc că resimţeam foarte puternic caracterul lor viu și personal.

– În acest punct, ne suprapunem în parte și cu precizări hadotiene de maximă importanţă pentru înţelegerea caracterului oral al vechii filosofii. Mi s-a părut extrem de important accentul pus pe prioritatea oralităţii în vechile școli filosofice și, de aici, prezentarea filosofiei ca o școală vie organizată în jurul magistrului. În acest cadru, legătura

interpersonală dintre maestru și învăţăcel, dialogul deci, se prezintă ca o necesitate de la sine înţeleasă. Această legătură interpersonală cere, de asemenea, existenţa unui grup, a unei comunităţi organizate în jurul dascălului, sudată printr-o unitate de vederi, de căutări și, mai ales, printr-un anume stil de viaţă. Exact acest gen de școli filosofice au fost cunoscute vechilor Părinţi, care au numit monahismul „adevărata filosofie“ tocmai datorită asemănărilor exterioare cu aceste școli filosofice, care-și găseau împlinirea prin revelaţia Noului Testament chiar în monahism. Sinaxele de care aminteaţi, sau chiar discuţia noastră, sunt pe aceeași linie a oralităţii. Înaintea Sfântului Vasile cel Mare, de care pomeneaţi la început, Clement Alexandrinul numea filosofia „opera proniei dumnezeiești“, deoarece pregătește calea învăţăturii creștine și îi înţelepţește și-i formează omului puterea de gândire, și, ceea ce mi se pare fundamental pentru raportul nostru cu anticii precreștini, îl face în stare să primească adevărul revelat. Sfântul Grigorie Palama[32] o preţuiește pentru tonusul pe care îl dă minţii. În forma ei raţională, discursivă, filosofia este deci un exerciţiu al minţii pentru primirea credinţei. O *preparatio evangelica*…

[32] Sfântul Grigorie Palama (1296-1359), fiu de senator imperial, cu o eminentă cultură clasică și filosofică, a devenit, de tânăr, monah la Athos, iar apoi arhiepiscop al Tesalonicului. În urma atacurilor îndreptate de Varlaam, de pe pozițiile umanismului nominalist aristotelic, împotriva monahilor athoniți, Sfântul Grigorie a fost rugat de aceștia să apere teologic isihasmul. Doctrina sa, confirmată sinodal în 1352, a devenit învățătura oficială a Bisericii Ortodoxe și poartă numele de palamism, fiind expresia teologică a trăirilor duhovnicești experiate în timpul rugăciunii, mai ales sub forma vederii luminii taborice necreate a lui Dumnezeu.

– Avem atunci nevoie de cunoştinţe filosofice pentru a-L primi și a-L trăi pe Hristos?

– Bună întrebare! Dacă ar fi așa, atunci apostolii Domnului, niște simplii pescari, sunt cei mai dezavantajaţi! Tocmai ei, care au primit la Cincizecime plinătatea Duhului Sfânt, care vor judeca lumea, care au văzut slava veșnică a lui Dumnezeu arătată în trupul lui Iisus pe Tabor, care sunt prietenii Mirelui, tocmai ei ar avea, în acest caz, o cunoaștere mai mică a lui Dumnezeu și o trăire infinit mai modestă a prezenţei lui Hristos, decât, să zicem, un profesor de filosofie. Tot Clement Alexandrinul precizează că în filosofie există o urmă de înţelepciune și de îndeletnicire despre Dumnezeu, și de aceea filosofii elinilor sunt „furi și tâlhari". Taxându-i astfel, nu vrea să-i batjocorească, ci stabilește o scară a valorilor pe care o vom găsi la toţi Părinţii. Pentru formularea raţional-discursivă, conceptuală – fie într-o formă logică, fie într-una antinomică – a învăţăturii creștine, câștigurile filosofiei grecești, dar și a celei ulterioare, sunt binevenite și, într-un anume sens, necesare. Dar, pentru primirea și trăirea revelaţiei supranaturale, e nevoie de credinţă vie, de viaţă bisericească ascetică și sacramentală, și de faptele în care credinţa se întrupează. Textele lui Hadot privesc și lămuresc doar segmentul pregătitor, propedeutic, fără ca el să se pretindă vreodată nici autor duhovnicesc, nici exeget filocalic, deși unii i-au reproșat asta.

– Mi se pare că atingem probleme ale celebrei dispute isihaste din veacul XIV bizantin. Însă, nu aș vrea să ne depărtăm de tema scrierilor lui Hadot.

– Într-adevăr! Pentru corecta lor receptare, avem nevoie de lămuririle acestor Părinţi, mai ales ale Sfântului Grigorie Palama, pe care Pierre Hadot nu pare să-l fi cunoscut, în tot cazul

nu-l citează. Hadot vorbește mult despre diferitele feluri de asceză practicate în școlile antice de filosofie, de diverse exerciţii spirituale, de modalităţile disciplinării dorinţei, gândirii, voinţei, acţiunii. Dar nu amintește nicăieri de o necesitate a credinţei și a vieţii sacramentale, pe temeiul cărora ne-am putea situa cu adevărat în spaţiul filocalic.

– Nu a făcut-o din dispreţ faţă de creștinism?

– Nu din dispreţ, ci pentru că a fost consecvent cu sine însuși și, din fericire, nu și-a transformat demersul într-o filosofie creștină, cum întâlnim la destui autori ruși din acea perioadă. Sinceritatea sa a fost totală, și tocmai de aceea scrierile lui sunt importante pentru noi. Poziţia lui e clar necreștină, aș risca să spun precreștină, dezvoltând teme care, în parte, se vor regăsi, pe alt palier, în scrierile filocalice și monahale. Avem de-a face cu o suprapunere parţială a terminologiei filosofiei antice cu universul filocalic, datorată folosirii de către autorii creștini din vechime a tezaurului conceptual, lingvistic, literar – atât de bogat și de rafinat – al culturii grecești.

– O cultură atât de luminoasă și de rafinată l-a făcut pe Varlaam Calabrezul[33], și odată cu el întregul umanism, să afirme că, alături de Evanghelie, ar fi necesară pentru mântuire și cultura antică și filosofia, iar cunoașterea raţională

---

[33] Varlaam Calabrezul (1290-1348), monah catolic convertit la ortodoxie, a avut un rol principal în declanșarea controversei isihaste, prin atacurile pe care le-a îndreptat împotriva monahilor athoniți și a practicii rugăciunii inimii. După convertirea din 1327, a elaborat mai multe lucrări antilatine, dar și antiisihaste. A susţinut că pentru cunoașterea lui Dumnezeu este necesară și dobândirea culturii clasice grecești, în principal a filosofiei aristotelice, pe lângă împlinirea poruncilor și nepătimirea atinsă ascetic. A fost combătut de Sfântul Grigorie Palama și condamnat sinodal, în 1341, drept umanist nominalist. Se reîntoarce la catolicism, murind ca episcop catolic de Avignon.

trebuie să se adauge nepătimirii dobândite ascetic pentru ca omul să fie desăvârșit și să ajungă la asemănarea cu Dumnezeu. Nu-mi amintesc însă ca Pierre Hadot să spună asta pe undeva...

– N-o spune, dar, vorbind exclusiv de pe poziţii extrabiblice și extrabisericești, o presupune. Aici se află atât importanţa pentru noi a scrierilor sale, cât și primejdia unei receptări greșite. Sfântul Grigorie Palama spune că toate cele ale filosofiei și dialecticii pot fi și bune, dar pot fi și rele, analog modului și scopului pentru care le folosești. La început, ele te pot ajuta să-ţi înţelegi calea pe care pornești, să-ţi exprimi, până la un punct, trăirile, dar – și aici avem accentul specific palamit – ele nu dau nici adevărata cunoaștere din experienţă a lui Dumnezeu, nici nu îl duc pe om la asemănarea prin har cu Dumnezeu, la îndumnezeire. Există, într-adevăr, revelaţia naturală, pe baza căreia ne putem sui inductiv la ideea de Făcător. Dar, pentru a dobândi „înţelepciunea de taină, ascunsă, a lui Dumnezeu", singura care este mântuitoare, e nevoie de harul venit prin Cruce și Înviere, pentru că Dumnezeu este deasupra oricărui raţionament și silogism.

– Am observat și eu, citindu-l pe Hadot, că, deși vorbește de o căutare a mântuirii, de contemplaţie și de experienţe mistice în general, nu găsim această distincţie fundamentală între cele două feluri de înţelepciune, ireductibile una la alta: omenească și duhovnicească sau harică, echivalentă cu împărtășirea de viaţa veșnică a Sfintei Treimi. Oare greșesc?

– Pe cât îmi pot îngădui să mă exprim în cunoștinţă de cauză, nu greșiţi deloc. Dacă mai adăugăm la această observaţie a Frăţiei Voastre și precizarea că cele două înţelepciuni au domenii de cunoaștere și metodologii diferite, care conduc la rezultate diferite, atunci putem spune că

am circumscris suficient de bine domeniul filocalic și domeniul de care s-a ocupat Pierre Hadot în opera sa. Spusele sale despre oralitatea filosofiei antice privesc și teologia academică de astăzi, care se prezintă ca o structură arhitecturală, în care părţile existente se presupun una pe cealaltă și au o coerenţă logică. Spre deosebire de aceasta, vechile scrieri filocalice seamănă, mai degrabă, cu o piesă muzicală alcătuită din diferite teme și variaţiuni, la fel ca și operele filosofice antice. Hadot a arătat că scrisul filosofic antic pretinde, pentru a fi înţeles, nu atât o analiză a structurii, cât situarea lui într-un *praxis* viu, de unde el emană și în care se reinserează. Adică, în fundalul scrierilor filosofice antice se afla viaţa unei școli, respectiv a unei comunităţi de ucenici căreia filosoful i se adresează, nu pentru a construi un edificiu de concepte, ci pentru a-și forma ucenicii. În acest scop era folosită exegeza textelor întemeietorilor școlii filosofice, dirijarea lecturilor potrivit etapelor creșterii interioare, concomitent cu practicarea anumitor exerciţii spirituale. Toate acestea fac din filosofia antică o precursoare a obștilor monahale. De altfel, Pierre Hadot însuși e de părere că modul de viaţă presupus de vechii filosofi nu se mai poate întrupa astăzi decât într-o comunitate de tip monastic.

– Pentru că veni vorba de Sfântul Grigorie Palama, îmi vine parcă de la sine să vă întreb ce raport credeţi că există între exerciţiile spirituale filosofice și rugăciunea minţii?

– Exerciţiile spirituale de care vorbește Hadot sunt o lucrare a raţiunii și a imaginaţiei care înrâurește afectivitatea, și ele rămân la aceste niveluri, în timp ce rugăciunea lui Iisus abia începe în aceste straturi ale fiinţei noastre, dar, pe măsura înaintării, cuprinde în lucrarea rugăciunii și inima, și trupul. Rugăciunea lui Iisus presupune credinţa

creştină în dumnezeirea lui Iisus, părtășia la trupul Său, care e Biserica, și primirea, împreună cu Biserica, a hranei cu care Hristos Își nutrește mădularele: Trupul și Sângele Său. Fără Liturghie, este de neconceput înaintarea în rugăciune, de la formele simple, rostite cu gura sau cu raţiunea, la rugăciunea duhovnicească a inimii. Chiar și un necredincios sau un nebotezat poate rosti cu gura această rugăciune, dar nu poate ajunge la rugăciunea duhovnicească a inimii, care este o roadă a Duhului. De ce? Pentru că rugăciunea lui Iisus reprezintă împroprierea personală și treptată a harului dat în mod deplin în Botez și în Sfânta Liturghie. Rugăciunea este lupta mea cu Dumnezeu, pentru a-L face Dumnezeul meu, cunoscut din experienţă proprie. În schimb, pentru a săvârși diferitele exerciţii spirituale la care se referă Pierre Hadot, nu e nevoie nici de Hristos, nici de Dumnezeu, nici de Botez, nici de Liturghie.

– Cum rămâne atunci cu filiaţiile, evidenţiate de Hadot, între aceste exerciţii filosofice antice și scrierile monahale vechi?

– Hadot evidenţiază, într-adevăr, anumite filiaţii între tradiţia monastică din primul mileniu și vechile scrieri filosofice. Din perspectiva noastră, ele se rezumă doar la câteva preluări terminologice și la folosirea anumitor concepte șlefuite în filosofia de până atunci. Așa e, de exemplu, celebra formulă μελέτη θανάτου, care apare în Grecia precreștină încă din scrierile orfice, fiind prezentă constant la aproape toţi autorii, până în neoplatonism. Hadot semnalează corect faptul că anumite explicaţii ale formulei au fost preluate de către sfinţi ca Vasile cel Mare, Grigorie Teologul, Avva Evagrie, Avva Dorotei sau Maxim Mărturisitorul. Dar contextul în care ei plasează această formulă,

cu vechile ei explicaţii platonice, o încarcă cu sensuri noi, specific creştine, şi o plasează într-un sistem de raporturi conceptuale, antropologice şi teologice cu totul diferite de cele filosofice, lucru pe care Hadot nu l-a mai analizat în studiile sale, întrucât ţinea deja de alt domeniu.

– Mai sunt şi alte elemente care v-au atras atenţia, ca monah ortodox, în opera lui Pierre Hadot?

– Cu siguranţă, numai să căutăm bine! – zise, zâmbind şugubăţ, Părintele T. Vechii filosofi, ne spune Hadot, căutau în filosofie tămăduirea sufletului de tirania patimilor, aici găsindu-şi justificarea şi anumite practici ascetice. Se întâmplă uneori ca noi, în sânul monahismului ortodox, să uităm tocmai de acest element ontologic şi să confundăm monahismul cu formele sale exterioare de organizare, cu cântarea bizantină, cu tipicul nostru atât de stufos, cu vestimentaţia specifică, cu întreaga suită de formule specific monastice, care izvorăsc dintr-o experienţă, dar care, repetate papagaliceşte, sunt vidate de conţinut.

– Văd, în această fotocopie după un studiu al lui Hadot[34], mai multe sublinieri şi notiţe legate de traiul conform naturii şi legătura cu viaţa contemplativă. Îmi puteţi lămuri interesul dumneavoastră pentru aceste aspecte?

– Într-adevăr, Pierre Hadot arată că vechii filosofi aveau o atitudine poetică faţă de natură, dezinteresată, opusă celei prometeice, care urmărea transformarea naturii aservite patimilor omeneşti. Atitudinea filosofică implica un respect şi, în acelaşi timp, o supunere faţă de rânduielile existente în lumea creată, de unde decurgea o viaţă trăită conform cu natura, aceasta fiind bază pentru contemplarea ei. Dorinţa

[34] E vorba de studiul „L' Homme antique et la nature", apărut în *Annuaire du Collège de France*, Paris, 1989, pp. 371-379.

neoplatonicilor de întoarcere la o viaţă simplă, autarhia epicurienilor înţeleasă ca independenţă faţă de trebuinţele care depășesc firea și nu sunt necesare, indiferenţa scepticilor care-i conducea la viaţa cea mai umilă și mai simplă, trăită într-o stare de deplină libertate faţă de convenţiile artificiale ale societăţii, reprezintă câteva aspecte ale acestei probleme. Nu e o viaţă simplistă, ci una curăţată de toate inutilităţile și excrescenţele artificiale. Ea presupune și un efort interior de concentrare pe momentul prezent, ca și cum ar fi primul și ultimul al vieţii. În continuarea unei vechi tradiţii pitagoreice, se întâlnește, la vechii filosofi, și căutarea unei vieţi singuratice în sânul naturii. Îmi pare rău să constat că în mănăstirile noastre de astăzi a pătruns cu atâta agresivitate duhul prometeic de subjugare a naturii și chiar de înstrăinare faţă de ea. Mă întreb câtă îndreptăţire avem să spunem la Liturghie „ale Tale dintru ale Tale“, oferind o pâine făcută dintr-un grâu modificat genetic, creat adică de om, și nu de Dumnezeu...

Când discuţia ajunse aici, ușa s-a deschis scârţâind enigmatic, lăsând să pătrundă în odaie o pisică sură, cochetă și dolofană, contrast perfect al înfăţișării ascetice a gazdelor mele. După ce am privit toţi, în tăcere, cum felina, nestingherită, s-a instalat comod pe unul dintre rafturi, între cărţi, de unde ne privea torcând, eu am continuat:

– Observ că, de cele mai multe ori, ideile lui Pierre Hadot devin prilejul unei atitudini critice faţă de unele situaţii deformate la care s-a ajuns astăzi, în învăţământul teologic, în monahism și în organizarea lumească a Bisericii, în general. Oare Pierre Hadot a avut în vedere aceste lucruri?

– Nu cred că a vizat astfel de lucruri. Dar a descris universul spiritual pe care l-au cunoscut vechii Părinţi ai Bisericii, la

care s-au raportat prin școlarizarea lor, de la care au împrumutat unele elemente care nu ţin de fondul credinţei. Tocmai pentru că omul contemporan este străin de idealurile și căutările care îl însufleţeau pe omul antic, înţelegerea contextuală a vechilor scrieri filocalice este problematică pentru el. Formarea universitară de astăzi îl împiedică pe un student la filosofie sau la teologie să vadă valoarea efortului duhovnicesc personal în „înţelegerea“ și asimilarea învăţăturii. Acest efort personal, care pregătește și premerge în mod necesar experienţa, este, în creștinism, de ordin ascetic, mai cu seamă lăuntric, vorbind despre o asceză a inimii și a duhului, sintetizate în termenul specific filocalic de „trezvie“. Astăzi, acest efort personal este, în destule mănăstiri, disproporţionat faţă de accentul aproape exclusiv pus pe activităţile exterioare: muncă, tipic și slujbe lungi, dar foarte puţină vreme pentru rugăciunea și priveghérea tainică, în singurătatea chiliei. Mulţi Stareţi de chinovii care vin să se sfătuiască cu mine îmi mărturisesc că cele mai mari greutăţi în asimilarea duhului de rugăciune și al adevăratei ascultări le au tocmai absolvenţii de teologie, cărora li se pare că, știind teoretic anumite lucruri, le și posedă în realitate, iar părerea aceasta îi împiedică să fie cu adevărat niște rugători autentici. Iar dacă informaţiile lor academice mai sunt și deformate, vă daţi seama ce iese de aici... De altfel, Pierre Hadot a denunţat, în termeni foarte tăioși, confuzia care se face în lumea academică între teologia negativă, care operează tot cu concepte, și mistică, adică trăirea reală a lui Dumnezeu.

– Există, printre materiile din facultăţile de teologie, una intitulată: „Formare duhovnicească“. De pe poziţiile lecturilor hadotiene, cum interpretaţi această catedră relativ recentă?

– Toată teologia ortodoxă este duhovnicească și formativă, nu informativă. De la o catedră universitară nu te poţi

adresa studenţilor decât folosind metodele universitare, total străine de metodologia tradiţională a formării de ucenici „în Duh și Adevăr". Astfel de abordări sunt impuse însă de limitările cadrului universitar, pe care Pierre Hadot îl considera artificial, încremenit pe o programă școlară care permite studenţilor să-și obţină diploma, să-și înceapă o carieră. Aici, raportul personal și comunitar este fie dispărut, fie diminuat la maximum, făcând loc unui învăţământ care „se adresează tuturor, adică nimănui"[35]. Studenţilor de azi li se pretinde redarea exactă a informaţiilor transmise de profesor, și nu asimilarea lor la nivel existenţial. Pierre Hadot vorbește despre un asentiment noţional, care nu angajează cu nimic în planul vieţii trăite, ci este pur intelectual, spre deosebire de angajamentul întregii fiinţe pe care îl presupune legătura de adevărată ucenicie faţă de un învăţător-filosof ori faţă de un duhovnic autentic.

– Știu că Pierre Hadot a tradus și a comentat câteva tratate de-ale lui Plotin, în care acesta vorbește foarte frapant despre contemplaţia instantanee a unei lumini. Din perspectiva experienţei dumneavoastră de monah aghiorit și totodată de savant cunoscător al scrierilor patristice, cum înţelegeţi aceste trăiri mistice ale luminii în afara spaţiului creștin, în care avem, de asemenea, foarte multe astfel de relatări?

– Părinte Agapie, „Dumnezeu este lumină și niciun întuneric nu este întru El" (1 In. 1, 5). Scriptura ne mai spune că și „satana se preface în înger de lumină" (2 Cor. 11, 14), ca să-i înșele pe oameni. Există deci lumina dumnezeiască, totalitate și iradiere veșnică a energiilor necreate ale lui Dumnezeu, Care, în fiinţa Sa, este invizibil, de neajuns, de

[35] *La Philosophie…*, *op. cit.,* p. 99.

necunoscut, de neîmpărtășit. Pe lângă această lumină necreată pe care au văzut-o apostolii pe Tabor, la Schimbarea la Faţă a Domnului, există și multe alte lumini create, supuse timpului, având, în raport cu grosimea trupului fizic și a materiei, o natură spirituală. O astfel de lumină spirituală are și mintea omului prin creaţie, în calitatea omului de chip al lui Dumnezeu. Subţierea, prin metode ascetice, a sufletului și a trupului omului creează posibilitatea autocontemplării de către minte a propriei sale lumini înnăscute. Așa se explică, în parte, relatările luminoase întâlnite în mai toate tradiţiile religioase, creștine și necreștine. Dar și această lumină a minţii este tot o lumină creată, la a cărei contemplare ajungeau uneori și vechii filosofi practicând exerciţiile spirituale, prin care, cum arată Hadot, se concentrau asupra momentului prezent, își disciplinau dorinţele, își struneau imboldurile lăuntrice, își ordonau și simplificau gândirea, meditau la moarte, se sileau să câștige virtuţi etc. La acestea trebuie să adăugăm și meditaţia, ca lucrare prin excelenţă a imaginaţiei. Or, întreaga noastră tradiţie filocalică este unanimă în a rezerva imaginaţiei doar o funcţie incipientă în procesul de dezvoltare duhovnicească. Maturizarea duhovnicească este caracterizată printr-o rugăciune cu totul lipsită de conlucrarea imaginaţiei.

– Descrierile patristice ale vederii luminii necreate sunt numeroase și acoperă toată istoria Bisericii, din epoca biblică până azi. Aţi putea face o comparaţie cu descrierile pe care le amintește Hadot?

– Descrieri ale unor viziuni luminoase apar, cum am spus, în mai toate tradiţiile religioase. Din perspectiva celor spuse deja în legătură cu experienţa patristică a luminii dumnezeiești, toate acestea sunt experieri ale luminii create

și înnăscute minţii, în calitatea omului de chip al lui Dumnezeu. Asta, în cazul fericit în care nu sunt, pur și simplu, arătări demonice luminoase. Faţă de descrierile sărăcăcioase ale vederilor luminoase din *Enneadele* lui Plotin, textele patristice sunt extrem de bogate în detalii privind caracteristicile arătării Sfintei Lumini necreate. Aceasta din urmă este ipostatică, nu o simplă energie impersonală, uneori grăiește, împărtășește iubire dumnezeiască, cunoașterea dumnezeirii lui Iisus, este caldă, ea dă simţământul veșniciei, naște în suflet o adâncă rugăciune, la început de sfâșietoare pocăinţă, iar mai apoi, de iubire nebună pentru Dumnezeu și pentru lume. Cunosc personal câţiva monahi, din Athos și din afara lui, care pot da mărturie din propria lor trăire că toate cele scrise de Sfinţii Părinţi, începând cu Evagrie Ponticul și până la mărturiile unor nevoitori contemporani ca Gheron Iosif, Paisie Aghioritul, Sofronie Saharov (pe care, de altfel, i-am cunoscut direct), sunt întru totul adevărate. Un element ireductibil din constelaţia criteriilor de autenticitate a vederii luminii dumnezeiești este pocăinţa, trăită într-o viaţă de asceză și ortodoxie a credinţei.

– Știu că și Pierre Hadot are un remarcabil studiu intitulat *Conversion*. Putem echivala această convertire filosofică cu pocăinţa creștină, care duce la vederea taborică a luminii dumnezeiești?

Mergând, foarte sigur pe el, la raft, Părintele T. scoase o carte. După ce o deschise, mi-a spus:

– Cred că vă referiţi la acest studiu. Aici, Hadot numește filosofia „un act de convertire provocat de cuvântul unui filosof, corespunzând unei rupturi totale cu maniera obișnuită de viață: schimbarea vestimentației, adeseori a regimului alimentar, renunțarea uneori la treburile politice, mai

ales transformarea totală a vieții morale, practicarea asiduă a diferite exerciții spirituale. (…) Filosofia antică nu este deci niciodată edificarea unui sistem abstract, ci apare ca un apel la o convertire (ἐπιστροφή) prin care omul își va găsi natura sa originală într-o smulgere violentă din perversiunea în care trăiesc masa comună a muritorilor și într-o profundă răscolire a întregii ființe, care deja este μετάνοια"[36].

După ce așeză cartea pe butuc, Părintele T. făcu o pauză adâncă și continuă:

– Dar pentru un trăitor creștin autentic, pocăinţa nu are sens decât în raport cu poruncile lui Dumnezeu. Conștientizarea caracterului lor absolut și al neputinţei noastre de a le împlini deplin naște în suflet o simţire acută a stării de păcat în care ne aflăm, a depărtării de Dumnezeu, a exilului nostru în această lume. Un autor filocalic contemporan spune că prima formă de vedere a luminii dumnezeiești este tocmai această descoperire a păcatului propriu și a lipsei lui Dumnezeu din viaţa noastră. În schimb, Hadot vorbește, ca toţi vechii filosofi, despre bolile și patimile sufletești, dar niciodată despre păcat ca încălcare a voii lui Dumnezeu și sursă a patimilor. În acest context, tămăduirea pe care Iisus a adus-o firii omenești prin Răstignirea, Învierea și Înălţarea Lui la cer nu-și găsește niciun loc, pentru că ne aflăm pe teren exclusiv antropocentric. Filosofia pe care o exprimă Hadot conţine un antropocentrism spiritualist. Ascetul creștin se raportează însă întotdeauna personal la poruncile Domnului, se luptă după putere să le împlinească, iar neputinţa împlinirii lor naște trăirea conștientă a distanţei infinite dintre starea proprie de păcat și sfinţenia absolută a lui

[36] Pierre Hadot, *Exercices spirituels…*, *op. cit.*, p. 226.

Dumnezeu. Între transcendenţa deplină a lui Dumnezeu și lumea noastră mijlocește doar Iisus Hristos, adică Dumnezeul făcut om, iar noi ne împărtășim de umanitatea Lui, pătrunsă de „toată plinătatea dumnezeirii“ (Col. 2, 9), în Tainele Bisericii. Dar firea umană a lui Hristos a ajuns la această plinătate prin Cruce, Înviere și Înălţare. La sfârșitul acestei iconomii, firea Sa omenească a primit de la Tatăl făgăduinţa Sfântului Duh, pe Care L-a revărsat apoi peste apostoli, iar aceștia au transmis mai departe comoara învăţăturii, unită cu experienţa duhovnicească a trăirii lui Dumnezeu. Pe această temelie stau toţi trăitorii și văzătorii de Dumnezeu din toate vremurile, iar scrierile filocalice, pe care unii au fost insuflaţi să le scrie, sunt o mărturie și o explicare, în limbajul propriu fiecărei epoci istorice, a acestor realităţi tainice. Vederea luminii dumnezeiești este un dar, și nu se poate ajunge la ea prin niciun fel de instrumente și exerciţii ascetice, al căror unic rol este acela de pregătire personală, de luptă cu propriile patimi și de împlinire a poruncii Domnului: „Intraţi prin poarta cea strâmtă“ (Lc. 13, 24; Mt. 7, 13). În timpul vederii luminii taborice, nevoitorul are conștiinţa apartenenţei sale la Biserică, Trupul lui Hristos, a caracterului personal al trăirii, al prezenţei Sfintei Treimi și a dumnezeirii lui Hristos. Nimic din aceste elemente nu găsim nici la Plotin, nici la ceilalţi filosofi de care s-a ocupat Hadot.

– De ce credeţi că scrierile lui Hadot sunt atât de gustate în rândul intelectualilor, dar și între oamenii Bisericii latine, de care el s-a lepădat?

– Omul contemporan plinește cu vârf tendinţa autoîndumnezeirii pe care i-a sugerat-o diavolul în rai. Această autoîndumnezeire este însoţită de o desacralizare a tuturor laturilor vieţii omenești. De aceea filosofia pe care o

propune Pierre Hadot oferă niște răspunsuri la neliniștile înnăscute sufletului uman lipsit de Dumnezeu, fără a-i constrânge pe oameni cu exigenţele înregimentării într-o anumită Biserică, așa cum am văzut că a trăit însuși Pierre Hadot apartenenţa la catolicism. În plus, cred că scrierile lui oferă cititorilor iluzia unor trăiri spirituale dobândite cu un efort minim, prin excelenţă intelectual. Chipul dumnezeiesc din om, aflat în adâncul sufletului, nu este distrus cu totul în nimeni, iar licărirea lui își caută împlinirea. Împlinirea însă nu stă în lucrurile lumii, nici măcar în cuceririle – înălţătoare, de altfel – ale spiritului uman, ci în Dumnezeu, la Care ajungem prin Hristos. Deși „credinţa nu-i a tuturor“ (2 Tes. 3, 2), totuși există în oamenii de pretutindeni o căutare a evadării din platitudinea lumii căzute. Acestei căutări încearcă să-i răspundă filosofii, artiștii, întemeietorii de religii, fiecare în felul lui. Lucrurile au mers, în zilele noastre, până acolo încât un Aldous Huxley a ajuns să vorbească despre contemplarea anumitor paradisuri artificiale, la care se ajunge prin deschiderea de porţi în zidul conștienţei prin folosirea unor droguri, cum este mescalina, care i-ar transforma pe majoritatea utilizatorilor în vizionari[37]. Trebuie să recunoaștem că exerciţiile spirituale din cărţile lui Hadot presupun un efort și o implicare mai mare decât simpla administrare a unui drog, dar și unele și altele își au originea tot în Antichitatea păgână. Omul, oriunde ar fi pe pământ, nu-și suportă propria stare căzută. Necunoscându-L sau refuzându-L pe Hristos drept „unicul mijlocitor către Tatăl“ (1 Tim. 2, 5),

[37] Aldous Huxley, *The Doors of Perception and Heaven and Hell*, Flamingo, 1977 (pentru ed. rom.: *Porțile percepției. Raiul și iadul*, trad. rom. Mihai Moroiu, Ed. Polirom, Iași, 2012).

se vede silit să-și creeze surogate ale unirii cu Dumnezeu, amăgindu-și foamea după Dumnezeu. Părinţii filocalici numesc asta înșelare. Numele e generic, dar formele ei nenumărate. Printre ele se situează toate exerciţiile spirituale filosofice, hermetice, gnostice, dacă rămânem la ele, dacă nu depășim caracterul lor propedeutic prin însușirea practică a metodologiei ascetice filocalice. Doar unirea cu Sfânta Treime în harul necreat al Sfântului Duh, dăruit de Hristos mădularelor Trupului Său, care suntem noi, prin botez, poate fi numită mântuire. Faţă de acest pisc la care a fost înălţată firea umană în Hristos, de care ne împărtășim în Sfintele Taine, mai ales la Liturghie, toate aceste exerciţii spirituale și trăirile la care conduc ele pălesc.

– Definiţi prin aceasta două lumi, numite de Sfântul Pavel, în capitolul 2 al primei Epistole către Corinteni, lumea psihică sau a spiritului sau, cum spun traducerile românești, „trupească", și, pe de altă parte, lumea duhovnicească sau a Duhului Sfânt. În funcţie de apartenenţa la una dintre aceste două lumi, omul poate fi „om sufletesc", psihic, spiritual sau trupesc (cum e redată în traducerea românească formula ψυχηκός ἄνθρωπος) sau poate fi „om duhovnicesc" (πνευματικός ἄνθρωπος). Spaţiul credinţei ţine strict de lumea duhovnicească, pe care nu o poţi înţelege de pe poziţiile înţelepciunii lumești, ci doar prin înţelepciunea pe care o dă Duhul Sfânt celor care au „mintea lui Hristos" (1 Cor. 2, 16). Cred că aici am atins punctul dur, ireductibil la nuanţe, al problemei raportului dintre filosofie, ca mod de viaţă și căutare a mântuirii prin diferite exerciţii spirituale, și tradiţia filocalică a Bisericii. Vă rog să mă corectaţi dacă este greșită această concluzie a mea.

– Într-adevăr, în cele din urmă este vorba de credinţă, findcă „prin ea înţelegem“ (Evr. 11, 3) cele ale lui Dumnezeu. De asemenea, nu putem vorbi despre dobândirea „minţii lui Hristos“ în afara Bisericii, în afara învăţăturii pe care El ne-a lăsat-o, în afara asceticii ortodoxe, ale cărei temelii se găsesc chiar în viaţa pământească a lui Iisus și a apostolilor Săi. Doar celui care are mintea lui Hristos Duhul Sfânt îi descoperă „înţelepciunea lui Dumnezeu cea de taină, cea ascunsă, pe care Dumnezeu a rânduit-o mai înainte de veci spre slava noastră, pe care nimeni din stăpânitorii acestui veac n-a cunoscut-o, că, dacă ar fi cunoscut-o, nu L-ar fi răstignit pe Domnul slavei; ci precum este scris: Pe cele ce ochiul nu le-a văzut și urechea nu le-a auzit și la inima omului nu s-au suit, pe acelea le-a gătit Dumnezeu celor ce-L iubesc. Nouă însă ni le-a dezvăluit Dumnezeu prin Duhul Său“ (1 Cor. 2, 7-10).

– Abandonând credinţa creștină, pe care o cunoștea într-un mod foarte nuanţat, Hadot a îmbrăţișat automat un punct de vedere situat în afara ei. Dar pentru că orice eliminare este, de fapt, o înlocuire, în locul tainei credinţei creștine el vorbește despre misterul lumii create, despre geniul locurilor, despre estetica infinitului, despre sublimul naturii care naște în suflet simţăminte de uimire, de admiraţie și de emoţie sacră. Toate aceste lucruri pot fi puse într-o legătură propedeutică cu taina credinţei creștine?

– Sfântul Pavel înfăţișează, în prima sa Epistolă către Timotei, credinţa ca o insulă, în mijlocul oceanului de învăţături omenești spirituale sau privitoare la Dumnezeu, iar despre cei care urmează și practică aceste învăţături, oricât ar fi ele de spirituale, spune că „au naufragiat în jurul credinţei“ (1 Tim. 1, 19). Adică nu au ajuns la liman, ci s-au înecat în marea atrăgătoare, admirabilă și emoţionantă, cu

sclipiri sacre și sublime, a diferitelor sisteme filosofice sau religioase, despre care tot apostolul Pavel spune că folosesc, în mod fraudulos, numele de gnoză sau cunoaștere adevărată a lui Dumnezeu (1 Tim. 6, 20).

Plin de uimire și de admirație pentru tâlcuirea simplă, dar profundă, a textului biblic, am luat repede în mână textul critic al Noului Testament, aflat la îndemână, pe butuc. După ce am găsit textele invocate, am spus:

– Exegeza pe care o faceți mă surprinde, pentru că traducerea românească spune aici: „unii s-au rătăcit de la credință". Dar, citind textul în original, îmi dau seama că sensul este tocmai cel pe care l-ați evidențiat. Credința e o insulă în care, prin trezvia unită cu chemarea numelui lui Iisus, ne silim să ne păstrăm mintea. Pe această insulă domnesc legile Duhului Sfânt, ale Evangheliei, și domnește Înțelepciunea veșnică, de taină, a lui Dumnezeu. Cine părăsește această insulă, pentru a se aventura în marea atrăgătoare a învățăturilor omenești, iese și de sub înrâurirea legilor Duhului, pe care nu le mai poate înțelege.

Când discuția ajunse aici, am observat că afară era deja întuneric, soarele, apus după Olimp, nu mai lăsa să se zărească, nici măcar palid, conturul crestelor sale încărcate de mitologie. Odaia era acum luminată doar de candela din fața icoanei lui Hristos Pantocrator, la al cărei fir de lumină citisem textul paulin. Însemnându-se cu semnul crucii, Părintele T. puse capăt convorbirii pe această temă, spunându-mi:

– De aceea, iubite Părinte Agapie, cititorul care, credincios lui Hristos și învățăturii Lui, tinde spre trăirea la care conduc operele filocalice, va simți neîndoielnic că, de la răs-**crucea** (δια-σταύρωσις) unde el a ales această cale, filosofii de care s-a ocupat Pierre Hadot au un drum numai al lor.

BIBLIOGRAFIE

Pe lângă lucrările citate în note sau în Postfaţă, se mai pot consulta și lucrările de mai jos, care au legătură cu temele tratate în prezentul volum.

***, *Archiv für Begriffsgeschichte*, t. 26, 1982, pp. 166-230 (Omagiu lui Jakob Lanz – articole consacrate conceptului de „filosof").

Domanski, J., *La Philosophie, théorie ou mode de vie. Les controverses du Moyen Âge et du début de la Renaissance*, pref. de P. Hadot, Cerf, Fribourg-Paris, 1996.

Gigante, M., „*Philosophia medicans* in Filodemo", în C*ronache Ercolanensi,* t. 5, 1975, pp. 53-61.

***, „Motivi paideutici nell'opera filodemea sulla libertà di parola", în *Cronache Ercolanensi*, t. 4, 1974, pp. 37-42.

Groethuysen, B., *Anthropologie philosophique*, Paris, 1952, cap. IV: „La philosophie gréco-romaine de la vie".

Guillaumont, A., *Aux origines du monachisme. Pour une phénoménologie du monachisme*, coll. „Spiritualité orientale", nr. 30, Abbaye de Bellefontaine, Bégrolles-en-Mauges.

Hadot, I., *Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique*, Paris, 1984 (despre paideia, ca metodă de dezvoltare a personalităţii).

***, „The Spiritual Guide“, în vol. *Classical Mediterranean Spirituality*, A. H. Armstrong (ed.), New York, Crossroad, 1986, pp. 436-459.

Masullo, R., „Il tema degli esercizi spirituali nella Vita Isidori di Damascio“, in Talariskos (ed.), *Studia graeca Antonio Garzya a discipulis oblata*, Napoli, 1987.

Merlan, Ph., *Monopsychism, Mysticism, Metaconsciousness. Problems of the Soul in the Neoaristotelian and Neoplatonic Tradition*, ed. a II-a, La Haye, 1969 (în special pp. 113-137, cu privire la sensul imperativului categoric kantian).

Nussbaum, M. C., T*he Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton, 1994.

Perret, J., „Le bonheur du sage“, în *Hommages à Henry Bardon*, coll. „Latomus“, t. 187, Bruxelles, 1985, pp. 291-298.

Pigeaud, J., *La Maladie de l'âme. Étude sur la relation de l'âme et du corps dans la tradition médico-philosophique antique*, Paris, 1981.

Rabbow, P., *Paidagogia. Die Grundlegung der abendländischen. Erziehungskunst in der Sokratik*, Göttingen, 1960.

Voelke, A.-J., *La Philosophie comme thérapie de l'âme*, pref. de P. Hadot, Cerf, Fribourg-Paris, 1993.

Vogel, C. de, „What Philosophy meant to the Greeks“, *International Philosophical Quarterly*, t.1, 1961, pp. 35-37.

CUPRINS

EUL ŞI LUMEA

ÎN LOC DE *POSTFAŢĂ*

ÎNSEMNĂRI

ÎNSEMNĂRI

ÎNSEMNĂRI

ÎNSEMNĂRI

ÎNSEMNĂRI

Comenzi:

EDITURA SFÂNTUL NECTARIE
Arad, str. Tudor Vladimirescu nr. 5
Tel: 0744 764 914
0723 367 686
Fax: 0257 255 735
email: secretariat@editurasfnectarie.ro
www.editurasfnectarie.ro

sau

S.C. Egumenița S.R.L.
O.P. 3 C.P. 301
800730 Galați
tel./fax: 0236-326.730
e-mail: editura@egumenita.ro
www.egumenita.ro